

## Det kooperative alternativ

*Henning Grelle, Det kooperative alternative: Arbejderkooperationen i Danmark 1852-2012. Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København 2012. 304 s., ill., 248 kr. ISBN 978-87-88626-49-0.*

Intresset för Kooperationen har ökat rejält under de senaste åren. Enligt siffror från International Co-operative Alliance (ICA) finns det nu mer än en miljard medlemmar i kooperativa föreningar världen över. I samband med det internationella märkesåret för Kooperationer 2012 talade FN:s generalsekreterare Ban Ki-moon om cooperatives som

“... a reminder to the international community that it is possible to pursue both economic viability and social responsibility.”

Kooperationen är – för att citera en definition från Den kooperative Fællesforbund år 1960 – “et på demokratiske principper organiseret frivilligt samarbejde, der har til formål ved indøvelse af erhvervsmæssig virksomhed enten direkte at støtte de deltagende i deres husholdning eller gennem deltagernes fælles almennyttige bestræbelser at bidrage til en højnelse af den almindelige levestandard og den økonomiske aktivitet i samfundet” (s 11). Denna definition liknar mycket den som ICA använder även idag. Men ett kooperativ kan anta många olika former. I Danmark har den kooperativa rörelsen bestått av två delar. “Andelsbevægelsen” betyder framförallt olika former av

agrarkooperativ såsom andelsmejerier eller slakterier men även konsumentkooperativ på landsbygden. “Arbejderkooperation” i Danmark, som behandlas i Henning Grelles nya bok, omfattar inte bara arbetarkooperation i den klassiska betydelsen “worker-controlled firms” (Dow 2003), men inkluderar även arbetarnas konsumföreningar och bostadsföreningar – i korthet alla “måde kollektivt at drive erhvervsvirksomhed” (s 11). Arbetarkooperation i Danmark har ofta tagit form av aktiebolag ägda av fackföreningar istället för företag *direkt* ägda och styrda av deras anställda, såsom exempelvis i den välkända Mondragon-modellen i Baskien.

I Danmark blev den kooperativa rörelsen tudelad efter sociala och kulturella skillnader. Det var en skiljelinje som löpte mellan land och stad, mellan bönder och arbetare; för att citera historikern Claus Bjørn, “mellem Højskolesangbogen og Arbejdersangbogen.” (Bjørn 1999, s. 44). Trots detta hade båda rörelserna samma bakgrund och i stort sätt samma internationella referenspunkter. Jag instämmer helt med Grelle när han påpekar att “der er ikke en speciel form for Kooperation, der er den oprindelige eller rigtige.” (s. 13). Men det är ändå böndernas andelsrörelse som har väckt mest intresse och lett till mest forskning, både i Danmark och kanske framförallt utomlands. Trots en lång tradition av forskning inom arbetarrörelsens historia har vi hittills saknat en övergripande historia om arbetarkooperation och man kan därför undra varför det är så. Henning Grelles bok

Anmelderredaktion:  
Anders Dalsager  
Chris Holmsted Larsen  
Thomas Wegener Friis

har inget svar på den frågan men det är just därför ett mycket välkommet bidrag till vår kunskap om den kooperativa rörelsen i Danmark.

Boken erbjuder en mycket välgenomförd och detaljerad historik över arbetarkooperationens utveckling i Danmark, från dess början under mitten av 1800-talet fram till idag. Boken är baserad på en kronologisk berättelse över kooperationens utveckling uppdelad i nio perioder som får var sitt kapitel. Den kooperativa idén diskuterades i Danmark redan på 1850-talet under inflytande av idéer från Frankrike, Tyskland och Storbritannien men den fick först fäste på landsbygden som en del av den liberala självhjälpsstanken. Den socialdemokratiska arbetarrörelsen förblev skeptisk, delvis eftersom man såg städernas småbutiksägare som en del av den socialdemokratiska väljarkåren. Detta är mycket intressant i ett internationellt perspektiv: man undvek de stora konflikterna mellan småföretagare och konsumentkooperation som drabbade den kooperativa rörelsen i andra länder, som till exempel i Storbritannien. Genombrottet kom först efter sekelskiftet 1900: 1902 fick Köpenhamn sin första konsumförening och samma år öppnades arbetarnas bryggeri, Stjernen. Arbetarkooperationens storhetstid kom under mellankrigstiden, då Den kooperativa Fællesforbund DkF grundades 1922 som centralorganisation för arbetarkooperation med ambition att verka i enlighet med Staunings vision om arbetarrörelsens "tredje ben". Under den tiden utgjorde kooperatio-

nen en del av vardagen för arbetarrörelsen: man skulle bo kooperativt, handla mat i den kooperativa butiken, dricka öl från det kooperativa bryggeriet och äta bröd från det kooperativa bageriet.

Ett centralt problem för Fællesforbundet, liksom för alla kooperativa organisationer, har dock alltid varit att balansera mellan kooperationens behov av att vara marknadseffektiv och dess idealistiska grundsatser. Denna konflikt blev allt svårare att hantera under efterkrigstiden. År 1965 hade Danmarks Brugsforening blivit Danmarks största detaljhandlare medan många andra kooperativa företag hade stora ekonomiska svårigheter. Det visade sig vara svårt att införa rationaliseringar och omstruktureringar i många fall på grund av starkt utpräglad lokalpatriotism. Men samtidigt fruktade man att om kooperationen skulle räddas genom att bli mera konkurrenskraftig, så var risken stor att den skulle förlora just det som utmärkte och särskilde kooperationen från vanliga företag.

Vad var eller är kooperation egentligen? Är det ett sätt att driva ett företag som trots allt måste anpassa sig till ett kapitalistiskt samhälle, eller är det en social rörelse som vill erbjuda ett alternativ till kapitalism?

Henning Grelles bok erbjuder ett viktigt och intressant bidrag till den debatten från dansk synvinkel. Boken är kanske inte lättillgänglig för den som – liksom undertecknad – saknar en bredare kunskap om den danska arbetarrörelsens historia, men boken är ett värdefullt bidrag för den som vill forska vidare om den

danska kooperationens historia eller arbetarrörelsens historia överhuvudtaget och inte minst för den kooperativa rörelsen. Det finns även en mycket bra sammanfattning på engelska som ger en överblick över det som hittills helt saknats inom den internationella forskningen. Boken är också rikt illustrerad.

Två saker hade jag gärna vetat lite mer om. För det första, hur har arbetarkooperationen i Danmark påverkats av internationella förbindelser? Grelle diskuterar Andra Internationals viktiga beslut 1910 att godkänna kooperation som en del av klasskampen, samt även debatterna inom den skandinaviska arbetarkongressen år 1907. Men jag hade gärna vetat mer om både de nordiska kontakter och om Fællesforbundets relationer med ICA. Grelle noterar att Danmark vid ett tillfälle hade tre medlemmar i ICA men jag har inte kunnat hitta några tydliga spår i ICA:s källor som pekar på att Fællesforbundet skulle ha varit aktivt inblandad, åtminstone inte under mellankrigstiden. Det var den agrara andelsrörelsen som fick stå för bilden av Danmark som kooperationens framtidsland och som kom att betraktas som en del av den skandinaviska "medelvägen" under mellankrigstiden (Musiał 2002).

Den andra frågan handlar om kooperationens medlemmar. Vad betydde det att handla i den kooperativa butiken, att dricka det kooperativa ölet från Stjernen bryggeri eller att gå med i en kooperativ bostadsförening? Utgjorde kooperation framförallt en praktisk lösning för var-

dagsproblem eller var den mera betydnelsesfuldt som ideologisk fenomen? För den som vill forska om dessa eller andra frågor blir Henning Grelles bok en mycket viktig utgångspunkt och kunskapskälla.

Mary Hilson

## Referenser

- Claus Bjørn, *Fortid med fremtid. Danske Andelsselskaber 100 år 1899-1999* (København: Danske Andelsselskaber, 1999).
- Gregory K Dow, *Governing the Firm: Workers' Control in Theory and Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Kazimierz Musiał, *Roots of the Scandinavian Model: Images of Progress in an Era of Modernisation* (Baden-Baden: Nomos Verlag, 2002).

## Transnational identitet under forandring

Flemming Mikkelsen: *Transnational identitet under forandring – indvandrerens sociale, religiøse og politiske mobilisering i Danmark 1965-2010. Museum Tusulanums Forlag. København, 2011, 378 s., kr. ISBN 978-87-635-2601-2*

Flemming Mikkelsen er uddannet historiker, politolog og sociolog fra Københavns Universitet og University of Michigan. Bogen transnational identitet under forandring afspejler glimrende hans interdisciplinære udgangspunkt. Mikkelsen har tidligere skrevet dansksprogede bøger om integrationsprocesser (fx Integrati-

onens Paradoks fra 2001 og Indvandring og Integration fra 2008). Mens integrationslitteraturen primært ser på mødet mellem indvandrerne og modtagersamfundet er sigtet med den nye bog at identificere og forstå de transnationale processer som har været definerende for indvandrernes organisering og inkorporering i det danske samfund. Det er et tiltrængt perspektiv da debatten om integration oftest – og ikke mindst fra politisk hold – har trukket på en historie om at indvandringsprocessen begynder i et afsenderland og slutter i et modtagerland. Mikkelsen demonstrerer gennem et 'longitudinelt' og datamæssigt meget omfattende studie at det ikke er muligt at forstå indvandrergruppernes organisering og identitetsprocesser over tid uden at forstå de bånd og sociale, kulturelle, økonomiske, organisatoriske, religiøse og politiske relationer der eksisterer til hjemlandet og landsmænd andre steder i verden. Dette er et relativt nyt perspektiv i den dansksprogede litteratur og alene af den grund er bogen anbefales værdig.

Bogen bygger på forskellige databaser skabt af Mikkelsen og hans tidligere samarbejdspartnere. Den vigtigste database rummer informationer over indvandrerorganisationer i Danmark fra 1965-2005 og det er i sig selv en enorm bedrift at have skabt systematik over så forskelligartet et datamateriale. Sociale bevægelser har ofte kort levetid, registrerer ikke nødvendigvis alt på skrift, opererer ud fra vidt forskellige motivationer hvilket besværliggør en systematisk beskrivelse af dem over tid. Udover databa-

serne er bogen baseret på en stor del af den eksisterende danske litteratur omkring indvandring og integration og giver dermed en god introduktion for folk der vil vide mere om området. Bogen består af 14 kapitler der dels beskriver indvandrerbevægelsernes udvikling over tid og dels peger på forskellige typer af mobilisering. En styrke ved bogen er endvidere at Mikkelsen også ser på majoritetsbefolkningen og inddrager blandede organisationer, det vil sige organisationer der består af både indvandrere og indfødte danskere. Mikkelsen har også et kapitel der ser på majoritetsmobiliseringer som reaktion på i indvandringen ved at se på højreradikale, racistiske og antiracistiske bevægelser. Den grundlæggende analyseenhed i bogen er altså organisationen. I indsamlingen af data og arbejdet med organisationerne har Mikkelsen arbejdet med spørgsmål som organisationens ideologiske grundlag da den blev stiftet, ledelsesstrukturer og resurser, interesser, søgt svar på hvorfor folk meldte sig ind og under hvilke betingelser, strategier og målsætninger, medspillere og alliancer, reaktioner på organisationen fra fx medierne og vurderet organisationens indflydelsesmuligheder.

De ovenstående spørgsmål viser også Mikkelsen teoretiske udgangspunkt. Traditionelt kan vi skelne mellem to tilgange til studiet af sociale bevægelser. En europæisk tilgang som har fokuseret på nye sociale bevægelser og haft fokus på kulturel orientering, sociale normer, identitetsprocesser og magtrelationer og en amerikansk tradition der har haft fo-

kus på resurse mobilisering med fokus på 'objektive' variable som interesser, muligheder, resurser og strategier. Mikkelsen placerer sig samtidig et sted mellem de to traditioner ved at fokusere på både identiteter og resurser. Dette perspektiv suppleres af et fokus på de politiske mulighedsstrukturer, det vil sige et perspektiv der har som præmis at institutioner, lovgivning og normer sætter rammerne for hvordan organisationer udvikler sig og hvilke muligheder de har for indflydelse. Endelig er den underliggende præmis for bogen en forståelse af det transnationale perspektiv, hvilket her vil sige at vi ikke kan forstå kollektive organisationsprocesser udelukkende med reference til de nationale rammer men er nødt til at indtænke de dynamikker og processer der går på tværs af landegrænser. Mikkelsen betegner den samlede ramme som en politisk teori, hvilket godt kan accepteres. Bogen er dog ikke teoritung og specielt fokuset af de politiske mulighedsstrukturer forsvinder til tider lidt. Det betyder dog også, hvilket kan ses som en force, at bogen kan læses udenfor den akademiske verden. Den kræver ikke specielle teoretiske forudsætninger og den teoretiske ramme og de analytiske greb forklares kort og præcist.

Bogen ser som sagt på udviklingen af indvandrerorganisationer over tid, men i analysen af denne udvikling fortæller bogen også indvandringens historie til Danmark. Også her skal bogen fremhæves for at inddrage nuancerede forklaringsmodeller for at forklare hvordan og hvorfor bestemte indvandrergrupper ankommer til

Danmark og bliver permanente grupper i landet. Eksempelvis inddrager diskussionen af de såkaldte gæstearbejdere som ankom fra 1965 til 1973 (indtil indvandringsstoppen) reaktioner fra fagforeninger, politiske aktører, interesseorganisationer og viser meget fint de diskursive skift der har været i opfattelsen af de 'fremmede' og viser linket til de politiske handlinger der forsøger at håndtere indvandringen og senere integrationsprocessen. Bogen viser hvordan de første kollektive indvandringorganisationer centrerer sig om arbejdsforhold og klasse og hvordan den strukturelle position på arbejdsmarkedet og senere udstødning fra dette skaber forskydninger i den måde indvandrere organiserer sig på og de krav og spørgsmål de arbejder med. Mikkelsen viser også hvordan de seneste års diskussion om Islam har spillet en rolle for mobiliseringen omkring religiøse identiteter. Ved både at inddrage kvantitativt materiale (fra databasen) og kvalitativt materiale (fra fagblade og lignende) får læseren en nuanceret forklaring på indvandringens sammensætning og dynamik. Vil man vide noget om hvorfor indvandrere har organiseret sig som de har, kan man få mange af svarene i denne udgivelse.

Det skal også fremhæves at Mikkelsen har øje for forskelle ikke kun mellem forskellige etniske eller etno-nationale grupper men også indenfor de enkelte grupper. I gennemgangen af tyrkiske organisationer hører vi fx om kurdiske grupperinger, om religiøse minoriteter (alevierne) og forskelle mellem generationer og køn. Det

konsekvente fokus på flere kategorier er igen tiltrængt set i forhold til de meget politiserede forståelser af etniske minoriteter som dominerer den generelle debat.

Hvad mangler der? Denne læser ville gerne have set flere refleksioner omkring påvirkningen af den politiske diskurs og rationalitet. Andre studier som eksempelvis Aleksandra Ålund og Carl-Ulrich Schierup i en svensk kontekst og Mary Kaldor i en bredere international kontekst har vist hvordan neoliberalismen gennem privatisering og markedsføring har efterladt indvandrerorganisationer (og i bredere forstand organisationer i civilsamfundet) som serviceudbydere uden politisk indflydelse og skabt stor intern konkurrence mellem organisationerne. Finder vi noget lignende i Danmark? Mikkelsens argument er, at organisationerne primært skal forstås som politiske, men ville et fokus som ovenstående nuancere denne antagelse? Endvidere trækker Mikkelsen ofte på en antagelse om at transnationale relationer er reaktive, altså en reaktion på forholdene i modtagerlandet. Det kan de være og er det måske ofte men litteraturen omkring transnationalisme finder lige så meget evidens for det modsatte og eksempelvis amerikanske studier har vist hvordan transnationale relationer styrker integrationsprocessen. Det er dog mindre forbehold som ikke rører ved den overordnede vurdering af denne bog. Det er en gennemarbejdet og ambitiøs fremstilling af ikke alene indvandrerorganisationernes historie i Danmark men også i bredere forstand indvandringens histo-

rie og en relevant analyse af de og sociale, kulturelle, økonomiske, organisatoriske, religiøse og politiske relationer der findes mellem indvandrergrupperinger i Danmark og hjemlandene.

*Martin Bak Jørgensen*

## Min fars historie

*Morten Thing: Sabotøren. Min fars historie. Nemos Bibliotek, København, 2011, 383 s., ISBN 978-87-990-9593-3*

**D**ette er fortællingen om en af de store sabotører under den tyske besættelse af Danmark, Børge Thing – kendt i illegale kredse som “Brandt”. Og den er skrevet af hans søn, Morten, 40 år efter at faderen døde som kun 54-årig i 1971.

Nu er det ikke hvilken som helst søn, der skriver om en hvilken som helst far. Morten Thing er en anerkendt historiker med et langt forfatterskab bag sig, primært om jøder, kommunister og – pornografi. I sin fars historie findes de to første elementer mixet godt sammen: Børge Thing var gift med Dora, som kom fra et meget ortodokst, jødisk miljø. Sammen var de tiltrukket af kommunismen, og de var aktive medlemmer af DKP frem til 1958, hvor de tog del i bruddet med DKP og oprettelsen af SF. I den forstand er Morten Thing på hjemmebane. Allerede i 2009 udgav han i *Min mors historie* et fint portræt af moderen, og det er linjen herfra der følges op i *Min fars historie*. Der er gentagelser i de to portrætter af forældrene – an-

det ville også være forunderligt, men selvom forældrene var gift i knap 30 år, var der lange perioder under krigen, hvor de var adskilt, med to forskellige liv til følge.

Selvom det er Børge Things politiske engagement, der løber som en rød tråd gennem historien, er det hans modstandsindsats i sabotageorganisationen KOPA/BOPA, der optager mest plads. Nok var Børge Thing kommunist, men det er som “Sabotøren” – leder og organisator af BOPA-sabotagen – at han blev kendt og huskes.

Det er en meget personlig biografi baseret på forfatterens egne erindringer (han var 26 år gammel, da faderen døde), en stor privat brevsamling med korrespondance over Øresund mellem forældrene, talrige interviews, samtidigt kildemateriale fra Rigsarkivet, Frihedsmuseet, ABA og KB, – og naturligvis på den righoldige trykte litteratur om BOPA, sabotage og besættelsestid.

Børge Thing blev aldrig interviewet af den ellers ret store skare af historikere, som i årene efter krigen indsamlede mundtlige beretninger fra besættelsestidens aktører. Derimod har han efterladt sig noveller om og skitser til modstandsarbejdet. Disse befinder sig i familiens eje.

Det er en klassisk biografi forstået på den måde, at Børge Things liv anskues kronologisk over tid. Fra bedsteforældrene på gården Ting ved Vejrum til barndomshjemmet i Herning, hvor Børge voksede op som nr. 4 og sidste i rækken af børn. Barndomshjemmet var fattigt, og efter skolen kom han i lære som blikkenslager. Et arbejde han var dygtig til, men aldrig

kom til at holde af. I fritiden var det FDF, fodbold og brydning, som unge Børge kastede sig ud i. Efter udstået læretid drog Børge på valsen til bl.a. Tyskland og endte i 1938 som arbejdsløs i København, hvor han på Borups Højskole mødte sin kommende hustru, Dora. Hun var jøde og kommunist, og gennem hende blev den socialdemokratiske Børge introduceret til kommunismen, som han gjorde til sit ståsted.

Under sin aftjening af værnepligten som marinesoldat i 1939-40, fik Børge voldsom hovedpine og i april 1940 fik han under indlæggelse indsprøjet det radioaktive kontraststof thorostrast i hjernen for at få konstateret eventuelle svulster. Men der var ingen svulst, men som det senere skulle vise sig, udviklede thorostrast på lang sigt leverkraft, hvilket blev fatalt for Børge Thing 30 år senere.

De næste godt 200 sider omhandler Børges – og Doras – vej gennem besættelsestiden, dels som kommunister og dels med hende som flygtning i Sverige efter jødeaktionen i oktober 1943 og med ham som sabotør og leder i KOPA/BOPA. I store træk er modstandsarbejdet med sabotageaktionerne i KOPA/BOPA kendt stof, men med inddragelse af lange citater fra interviews og beretninger fra de deltagende aktører bringes nyt liv ind i begivenhederne.

Finest står nu korrespondancen mellem ægtefællerne over Øresund. Klip fra denne illegale brevveksling er drysset med let hånd ud over historien, hvori man fornemmer frygten for at blive taget, om ensomhed og tristhed og om depressi-

onen over dræbte kammerater, men også om længslen efter atter at kunne være sammen og om håbet for fremtiden. Forældrene er sammen i julen 1944 i Sverige, hvorefter de først ses igen efter befrielsen, hvor Dora og datteren Jette vender hjem.

Efterkrigstiden var ikke uden problemer. Efter at have levet under jorden i næsten 2½ år, mange dramatiske aktioner og dræbte kammerater, var det svært for Børge Thing at finde sig til rette i det civile liv. Blikkenslager havde han ingen intention om at blive. Da det i sommeren 1945 blev muligt for modstandsfolk at søge om optagelse i hæren som officerer, meldte Børge Thing sig. I ønsket om at medvirke til en demokratisering af hæren, gennemgik han Modstandsbevægelsens Befalingsmandsskole og udnævntes til kaptajn. Men hæren ville ikke vide af ham. Som kommunist blev han under den kolde krig ilde set, og i 1956 tvang svigtende helbred og chikane ham til at tage sin afsked.

Morten Thing beretter (k)ærligt om faderens psykiske problemer efter krigen. Mareid, søvnløshed, depression, raserianfald, tristhed var alle følgesvende. I dag ville diagnosen "post-traumatisk stressyndrom" være blevet stillet, men dengang var der ingen diagnose og ingen behandling. Som for så mange andre modstandsfolk i samme situation blev alkohol midlet til at holde spøgelseerne fra døren.

For Børge Thing ændrede verden sig politisk i slutningen af 1950'erne. Aksel Larsen blev ekskluderet af DKP og Børge og Dora fulgte ham med over i det nystartede SF.

I slutningen af 1960'erne blev Børge Things helbred stedse ringere, og i 1971 døde han som 54-årig af leverkræft. En følge af de thorotrast-indsprøjtninger, han havde fået i 1940. En stor modstandsmand var død.

Bogens navneregister er fyldigt, men desværre helt uden sidehenvisninger. Det turde ellers være et must for en bog af denne type. Ligeledes kunne et sted- og virksomhedsregister have været nyttigt. Sidstnævnte opvejes dog i nogen grad af den detaljerede indholdsfortegnelse.

Endelig er der nogle småfejl, som nok kunne være undgået: På side 207 omtales den britiske Stengun som amerikansk, og i litteraturlisten omtales undertegnede anmelder som "Pal".

Som afslutning vil jeg gerne mere personligt tilføje, at jeg under læsningen blev slået af flere lighedspunkter mellem Morten Things fars livsforløb og min egen far, Hakon Birkelund, som var i Holger Danske. Begge var udlærte håndværkere (blikkenslager/urmager), begge var aktive i den københavnske sabotage (BOPA/Holger Danske), begge blev arresteret af dansk politi og siden befriet, hvorefter de fortsatte sabotagearbejdet. Efter krigen gik de begge på Modstandsbevægelsens Befalingsmandsskole i Jægerspris og kom siden på officersskole. Begge fik en karriere i hæren. Børge Thing forlod hæren som kaptajn i 1956, min far gik allerede i 1953 til Flyvevåbnet, hvor han blev uddannet jagerpilot og siden som 60-årig blev pensioneret som oberstløjtnant i 1983. Hvor min fars militære karriere var

lang med et rimeligt fredsomligt forløb, var Børge Things tid i hæren kort og brolagt med knaster på grund af hans kommunistiske baggrund. Forskellene mellem de to viser, hvordan modstandsfolks politiske ståsteder kunne give dem vidt forskellige livsbetingelser i efterkrigstidens Danmark, selv om deres forudsætninger havde store ligheder.

Peter Birkelund

## Før Internationalen

*Karl Marx-Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). Karl Marx/Friedrich Engels: Briefwechsel, Januar 1862 bis September 1864. Bearbejdet af Galina Golovina, Tatjana Gioeva, Rolf Dlubek, Akademie Verlag Berlin 2013, XXI og 1529 s., 198.- Euro, ISBN 3-05-004984-7*

Med det noget forsinkede 12. bind i MEGAs III. sektion er hele den kendte korrespondance fra 1840erne til udgangen af 1865 nu udgivet, og bind 14 (1866-1867) er under udarbejdelse. Det ville være ønskeligt, hvis udgivelsestakten kunne øges, så den tydelige sammenhæng mellem specielt I. og III. sektion fik et klarere udtryk; det ville være betydningsfuldt at få belyst de samtidige politiske begivenheder gennem de mange aktive deltagers umiddelbare kommentarer i brevform. Naturligvis har Marx' og Engels' vurderinger i sig selv interesse, men korrespondancen set i sammenhæng med deres publicerede tilkendegivelser har en udpræget dokumentationsværdi.

Ikke mindst for danske hi-

storikere er den nu tilgængelige korrespondance i det foreliggende bind af særlig interesse, idet Engels fremsatte adskillige kommentarer om den politiske situation i hertugdømmerne og om reaktionen på den national-liberale regerings ønsker om en fælles forfatning for Danmark og Slesvig. Engels diskuterede kun ganske kort de juridiske spørgsmål, idet det væsentlige for ham var, at befolkningen burde inddrages i processen for at løse problemer i forbindelse med de nationale modsætninger. Han afviste således såvel den ejerdanske politik og den tilsvarende tysk-nationale position, der gik ud på, at Slesvig indtil Kongeåen skulle være del af det nye samlede Tyskland. Han lagde sig ikke på forhånd fast på en bestemt grænse, men meddelte i november 1864 efter et besøg i Flensborg, Sundeved og Sønderborg Marx, at hans overbevisning var, at en del af det nordlige Slesvig måtte afsås til Danmark, selvom han mente at de nationale skillelinjer var aldeles uklare (se f. eks. brev 291, 292, 359). Det var en vurdering, han endnu holdt fast i 1890'erne.

De nationale bevægelser i Europa havde en stærk opblomstring fra 1860'erne og frem. I 1859-1861 var de fleste italiensktalende områder blevet forenet i én stat. I Polen udbrød i januar 1863 et oprør mod det zaristiske styre, der dog ikke fik den tilstræbte masseopbakning, selv om andre dele af de vestrussiske provinser viste, at der var grobund for nationalt dominerede uafhængighedsbevægelser. På baggrund af oprøret lykkedes det den preussiske statsminister Bismarck at styrke Preussens

samarbejde med Rusland – Rusland var den europæiske reaktions stabile støttepille – og således svække den danske regerings position i spillet om Slesvig.

I de 39 tyske stater fandtes ligeledes ønsker om en national samling. Den blev underbygget af en begyndende industrialisering, der havde behov for større markeder. Til det formål var jernbanebyggeriet begyndt i 1830'erne, og på statsligt plan dannedes forskellige toldunioner. Bismarcks interesse gik ud på at samle Tyskland under Preussens ledelse, mens de stærke liberale partier efter nederlaget i revolutionen 1848/49 igen satsede på en samlet tysk stat under Østrigs lederskab. Her fik de følgeskab af Wilhelm Liebknecht, hvis vurdering var, at en tysk samling inklusive de tysktalende dele af Østrig ville kunne danne grundlag for en demokratisk forfatning.

Det indebar et modsætningsforhold til det nye socialistiske arbejderparti under Ferdinand Lassalles ledelse. Lassalle og hans tilhængere satsede på et samarbejde med Bismarck og en slags statssocialisme. Lassalle var en personlig ven af Marx, og de korresponderede hyppigt med hinanden – 18 breve blev det til i det foreliggende bind (inklusive Engels' breve) og gensidige besøg i hhv. Berlin og London. Efter Lassalles besøg i London blev forbindelsen dog afbrudt: de politiske modsætninger havde vokset sig for store.

Liebknecht, der efter en amnesti fra 1863 igen boede i Tyskland, arbejdede samtidig i andre arbejderforeninger og søgte at føre dem sammen i et

nyt socialistisk parti med tilknytning til Internationale. Det nye parti blev en realitet i 1869, men Liebknecht måtte opgive sin kongstanke om et demokratisk Tyskland inklusive Østrig. Formentlig har det bidraget til uoverensstemmelserne mellem Liebknecht og de "to gamle" i London. Den bevarede korrespondancen mellem Liebknecht og London består af 16 breve, flere breve fra Marx til Liebknecht er desværre bortkommet. Denne del af brevvækslingen har betydning, fordi den indeholder væsentlige informationer om den nye arbejderbevægelse og Lassalles rolle i denne. Adskillige af Liebknechts breve udgives her for første gang, hvilket understreger udgivelsens værdi.

I Europa fortsatte det industrielle opsving, der var begyndt efter 1858. Dermed fik en ikke direkte politisk arbejderbevægelse mulighed for at udvikle sig. Efter Napoleon den 3.'s kup i 1851 forsøgte den franske regering ved hjælp af varierende metoder at skaffe sig en bredere opbakning f.eks. ved forskellige udenrigspolitiske eventyr. Indenrigspolitisk søgtes arbejderne inddraget i regeringens grundlag ved hjælp af mindre reformer indenfor systemets rammer. Det medførte, at Napoleon i 1862 sendte arbejderdelegationer til London. De mødtes med repræsentanter for den voksende britiske fagbevægelse. Kontakterne medførte igen, at der i september 1864 oprettedes en international organisation, som skulle blive den 1. Internationale. Det var ikke kun arbejdere, der deltog i denne udvikling. Flygtninge fra forskellige lande blev inviteret til at deltage, deri-

blandt Karl Marx. Han fik fra starten en fremtrædende rolle i Internationalen, skrev udkastet til programteksterne og prægede i de følgende år dette nye forum.

Imidlertid var den voksende uro ikke begrænset til Europa. Den amerikanske borgerkrig udbrød i foråret 1861 og afsluttedes først fire år senere. En del af modsætningerne skyldtes modsatrettede økonomiske interesser mellem Nord- og Sydstatene, hvor Marx og Engels satsede på det industrielle højere udviklede nordlige USA. Sydstaternes hær var i borgerkrigens begyndelse den overlegne militære kraft, men efterhånden fik også Nordstaternes hær større militær erfaring, medvirkende var at deltagere fra revolutionen i 1848/49 meldte sig til hæren, herunder også medlemmer af det tidligere Kommunisternes Forbund (general Willich og oberst Weydemeyer). I det allerede udgivne bind III/13 findes en korrespondance mellem Weydemeyer og Engels, som især går ind på krigens udvikling, et emne der optog Engels stærkt.

Vi får i bindet en løbende kommentar til den verdenspolitiske udvikling, dels i brevvekslingen mellem de to venner (112 breve), dels i korrespondancen med ca. 70 andre personer fordelt over ti lande (313 breve). I alt kan det påvises, at brevvekslingen omfattede mindst 550 breve, hvoraf dog kun 425 er bevaret. Langt den største del af brevene har ikke været publiceret tidligere, men er, som allerede anført, væsentlige som kommentarer til udviklingen, fordi de gengiver indtryk, som ellers ikke er tilgængelige.

Det nu foreliggende bind er det trettende i denne sektion, og dermed foreligger alle hidtil kendte breve fra 1842/1843 til udgangen af 1865. Bind 14, som er i arbejde, skal indeholde korrespondancen fra årene 1866 og 1867. Langt de fleste af disse bind er udarbejdet i Moskva, hvor der er indsamlet et særdeles omfattende materiale til belysning af baggrunden. De næstfølgende bind i sektionen dækker årene 1888-1890 og 1893-1895. De senere fire bind bliver bearbejdet af forskere, der er kommet ind i arbejdet efter Sovjetunionens og DDR's sammenbrud.

MEGA ser ud til at blive en succes, der er ganske vist lang vej igen, inden den næste etape, afslutningen på første sektion, er nået. Der foreligger nu 61 ud af de 114 bind, og flere bind nærmer sig deres afslutning. Af de allerede udkomne bind er 11 udsolgt – de fleste i II. sektion. Seks af disse er dog enten allerede blevet genoptrykt eller i færd med at blive genoptrykt; de næste bliver det så snart økonomien tillader det. MEGA er den definitive udgave af værkerne, derfor skal alle bind foreligge til enhver tid. Samtidig forberedes en elektronisk udgave – flere bind er allerede tilgængelige på <http://telota.bbaw.de/mega/>, <http://edoc.bbaw.de/volltexte/2011/1769> (Feuerbach-teserne i Engels' udgave) og <http://edoc.bbaw.de/volltexte/2011/1768>. (Marx' version af samme fra 1845).

Det har ligeledes vist sig, at udgaven får mere og mere betydning for andre nye udgivelser; det kan fastslås, at den danner grundlaget for den løbende diskussion i ny littera-

tur på området således f.eks. i den seneste og meget roste Marx-biografi af Jonathan Sperber og, som det fremhæves, især på baggrund af korrespondancebindene. Med hvert nyt bind opfylder MEGA sin opgave bedre og bedre, sammenhængen mellem de enkelte bind bliver tydeligere. Som dokumentsamling for Marx og Engels er den enestående, og de i alt ca. 14.000 breve skrevet af flere hundrede politiske aktivister og deltagere i det videnskabelige og kulturelle liv i en periode over 50 år, hvoraf en meget stor del for første gang bliver gjort tilgængelige i disse bind, er en overvældende kilde-samling til belysning af 1800-tallets historie.

*Martin Andersen*

## Hardt og Negri uden kontekst

Pil Christensen, Peter Nielsen & Lars Poulsen: *Magt og modstand. En introduktion til Michael Hardt og Antonio Negris tænkning*. Frydenlund: Frederiksberg, 2012. 150 s., 249,- kr. ISBN 87-7118-0915

Der kan ikke være tvivl om, at Michael Hardt og Antonio Negri har leveret et af de vigtigste bidrag til en opdateret marxistisk analyse af den nuværende historiske situation med deres trilogi *Empire*, *Multitude* og *Commonwealth*, der udkom i henholdsvis 2000, 2004 og 2009 (med et lille appendiks i form af pamfletbogen, *Declaration* fra 2012 om protestbølgen i 2011). Sammen med den slovenske psykoanalytiske tænker Slavoj Žižek og



den franske maoistiske filosof Alain Badiou er Negri vel nok den mest toneangivende nulevende marxistiske filosof. Udgivelsen af *Empire* i år 2000 fremstår i retrospektiv som en forpost for den mere omfattende genkomst af forskellige former for marxisme, der har fundet sted inden for de seneste år som følge af verdensøkonomiens krise og den igangværende protestcyklus, der for alvor fik fart i 2011 med de arabiske revolter og Occupy. Efter årtiers intellektuelt dødvande, når det handler om marxistisk filosofi, og neoliberal hegemoni, hvor ethvert tilløb til en mere radikal venstreorienteret eller genuin marxistisk analyse blev dømt ude og slået i hartkorn med totalitarisme, formåede Negri (i samarbejde med Hardt) med stor kraft at åbne et rum for en analyse af samtiden ved hjælp af marxistiske kategorier som klassekamp og udbytning. Oversættelsen af *Empire* til dansk i 2003 vidner om den store betydning, bogen hurtigt fik, selv i en dansk offentlighed (selvfølgelig særligt på universitetet og i det aktivistiske miljø). Her var der endelig en marxisme, der både trak tydelige vekslers på Marx og senere marxistiske tænkere som Lenin, Luxemburg, Antonio Gramsci og Guy Debord og var terrængående i betydningen havde indarbejdet indsigter fra den nyere franske filosofi, der fra midten af 1970'erne og frem havde været dagsordensættende i store dele af humaniora i den vestlige verden. I de tre bøger præsenterer Hardt og Negri noget så usædvanligt som en stort anlagt marxistisk analyse af globaliseringstendenserne og argumenterer for

tilstedeværelsen af et kommunistisk perspektiv i form af multituden, der ligger og presser på kapitalen. Der er svung over analysen, som med udgivelsen af *Empire* i 2000 på det prestigefulde amerikanske universitetsforlag Harvard University Press red på den bølge af optimisme og modstand, som var en del af tiden i den anden halvdel af 1990'erne med zapatisterne og alterglobaliseringsbevægelsen som orienteringspunkter for en fremkommende antikapitalisme. I de første år efter udgivelsen udgjorde den den måske vigtigste politisk-filosofiske udgivelse i den vestlige verden, og selv efter 9/11 var bogen det oplagte sted at begynde en diskussion om marxismens nuværende status og/eller fornyede relevans. Bogen diagnose af den historiske situation var relevant at tage livtag med uanset ens teoretiske og politiske ståsted. Med *Empire* var marxismen kommet tilbage.

Det er således glimrende, at der nu er udkommet en introduktion på dansk til Hardt og Negris tænkning forfattet af Pil Christensen, Peter Nielsen og Lars Poulsen. Der er tale om en rimelig *straight forward* introduktion, der præsenterer de tre fælles bøger gennem en redegørelse for Hardt og Negris særegne kombination af marxisme og poststrukturalisme og en gennemgang af de vigtigste begreber, de to har udviklet og benytter. Centralt i bogen står en redegørelse for begreberne multitudine og imperiet. Som forfatterne skriver, er imperiet en betegnelse for kapitalens globale magtnetværk, der markerer en forskydning ikke bare fra en tidligere impe-

rialistisk periode, men også en bevægelse ud af det disciplinære samfunds institutioner. Imperium-tesen er således både en opdatering og overskridelse af tidligere imperialismeteorier (eksempelvis Lenin og Rosa Luxemburg) og en videreudvikling af indsigter fra Foucault og Deleuze, der begge beskriver, hvorledes samfundsmæssig kontrol antager en ny form i løbet af de sidste årtier af det 20. århundrede. Denne analyse, der fortrinsvis fokuserer på juridiske og magtmæssige forhold suppleres med et fokus på geopolitik og politisk økonomi (som ikke i særlig høj grad er tilstede hos Foucault og Deleuze). Imperiet er på den måde en *short hand* for såvel nye politiske, økonomiske som juridiske strukturer og beskriver relationerne mellem nationalstater, multinationale virksomheder og ngo'ere på verdensniveau, men er også en beskrivelse af en ny mere indirekte og subtil magtform, der er diffuseret ud i samfundet. På sin vis er der tale om en billedliggørelse af den etablerede orden og dens diskurs. En af de centrale påstande er, at magten i dag i stigende grad er netværksbaseret og ikke på nogen ligetil måde kan lokaliseres hos eksempelvis den amerikanske præsident som en gammeldags suveræn. Bush og Obama er i lige så høj grad et punkt i en kompleks og bevægelig struktur, som den suveræne, politikens konstitutive grund, der lyser folk i band og lukker dem inde i Guantanamo-lejren. Der er således sket en 'demokrativering' af magten, den er blevet spredt ud i samfundet og er ikke længere forankret i klart afgrænsede institutioner og ap-

parater; det betyder også, at der er sket en opløsning af distinktionen mellem indenfor og udenfor, der er ikke længere noget udenfor kapitalen. Der er ikke noget sted udenfor, hvorfra man kan kritisere udbytning eller hvorfra man kan mobilisere modstand. Det er en af udfordringerne ved kapitalismens imperiale orden ifølge Hardt og Negri.

Multituden er så modparadigmet til imperiet. Hvor en lang række teoretikere og filosoffer ofte anlægger et 'pessimistisk' syn på forvitringen af grænsen mellem udenfor og indenfor, der er Hardt og Negri i udpræget grad optimistiske; for dem åbner forvitringen ikke blot for mere modstand, det er også et udtryk for multitudens kraft og kreativitet. Det er nemlig multituden, der har tvunget kapitalen til at forandre sig. Her har vi et af de centrale greb i Hardt og Negris teoretiske arsenal, som Christensen, Nielsen og Olsen også påpeger, forestillingen om at modstanden kommer før udbytning. At multituden så at sige er 'oprindelig'. Imperiet og kapitalen er blot en efterfølgende mediering af multitudens konstitutive kreativitet. På et tidspunkt hvor marxismen var i defensiven som analytisk matrix, og neoliberalismen fremstod som en nærmest indiskutabel sandhed, var denne betoning af multitudens kreative afvisning af kapitalens dialektiske mediering vigtig og inspirerende for mange. 'Historiens afslutning' blev effektivt udfordret med forestillingen om multitudens livsaffirmative energi. Men det er selvfølgelig også et af de mest omdiskuterede elementer i Hardt og Ne-

gris filosofi, at de er så forbandt optimistiske. Der er indiskutabelt en tendens til overdreven optimisme hos de to, når det kommer til de eksisterende arbejdsformers revolutionære potentialer. Spørgsmålet er nok, om det immaterielle arbejde er så nyt og anderledes, som Hardt og Negri gør det til. I visse passager kommer det til at se ud som om, revolutionen næsten allerede er sket. Hardt og Negris hypostasering af den postfordistiske kapitalismes iboende tendenser til kommunisme eller demokrati fremstår uholdbar, det gjorde den allerede i midten af 1990'erne, da den blev udviklet, og det gør den også seks år inde i krisen. Hvis alt kan læses som udtryk for yderligere modstand eller mere kreativitet, tenderer distinktionen mellem modstand og krise til at forsvinde i en affirmation af alt nyt, inklusive enhver kapitalistisk omstrukturering. Forfatterne slutter relevant deres gennemgang af imperiet og multituden af med en kort opsummering af den (engelsksprogede) reception og kritik af Hardt og Negris bøger.

Mens præsentationen af de to vigtige begreber og receptionen af Hardt og Negris bøgerne er nogenlunde velfungerende, er såvel diskussionen af Hardt og Negris form for marxisme som præsentationen af deres inspirationskilder desværre ikke videre fyldestgørende. I begge tilfælde bliver vi spist af med nogle meget hurtige og næsten overfladiske redogørelser for henholdsvis marxisme i dag og den historiske poststrukturalisme. *Magt og modstand. En introduktion til Michael Hardt og Antonio Ne-*

*gris tænkning* mangler i den grad at skabe en kontekst for Hardt og Negris tænkning. Såvel det forløb inden for hvilket bøgerne er blevet skrevet fra midt i 1990'erne med den tidstypiske globaliseringsdiskussion og tro på en global modstandsbevægelse i form af alterglobaliseringsbevægelsen videre til en 'mørkere' periode med undtagelsestilstand og krig mod terror, som den historiske kontekst inden for hvilken teorierne oprindeligt er blevet udviklet, nemlig Italien i 1960'erne og 1970'erne samt Paris i 1990'erne, er næsten helt fraværende. Derfor fremstår bogen lidt letbenet, og tendensen til at teorien om multituden fremstår luftig og ufoagtig forstærkes desværre. Introduktionen burde have inkluderet om ikke andet en kort præsentation af den særlige italienske marxisme, som Negri er en eksponent for. Det er eksempelvis lidt overraskende, at en så central figur i den italienske arbejderisme som Mario Tronti slet ikke bliver nævnt i bogen. Hans bog *Operai e capitale* var ellers epokegørende, da den udkom i 1966 og argumenterede for en omvendning af læsningen af forholdet mellem kapital og arbejde: det er arbejderne der tvinger kapitalen til at udvikle sig i forsøget på at skabe merværdi. Analysen skal derfor ikke begynde med kapitalen og dens logik, men med arbejderklassen og dens afvisning af kapitalen og lønarbejdet, skriver Tronti, der dermed klart udstikker rammen for Negri (og andre italienske marxister som Paolo Virno). Denne kopernikanske vending inden for marxismen er udgangspunkt for Hardt og Ne-

gris idé om multituden, den altid konstitutive kraft, som kapitalen kun kan mediere og opfange. Men hverken Tront eller eksempelvis Raniero Panzieri figurerer i Christensen, Nielsen og Poulsens bog. Det er ellers i høj grad relevant at analysere det historiske og teorihistoriske forløb i italiensk marxisme fra 1960'erne og frem, hvis man vil forsøge at forstå Hardt og Negris teori. Uden tesen om arbejderklassens 'oprindelighed' er det svært at forstå Hardt og Negris flyvske beskrivelser af multitudens *potentia*. Der er lidt mere om den franske post-strukturalisme, Foucault og Deleuze og Guattari, men ikke ret meget. Introduktionen forbliver på den måde inden for den ramme, *Empire* selv udstak. De tre fælles bøger er et resultat af en omhyggelig og på mange måder problematisk redaktion, hvor den teoretiske forhistorie er skåret fra. Det bekræfter *Magt og modstand. En introduktion til Michael Hardt og Antonio Negris tankning* desværre. Konklusionen er derfor, at Hardt og Negris i forvejen i nogen sammenhænge ret luftige teori ikke har fået meget mere krop i *Magt og modstand*, men derimod fremsstår endnu mere abstrakt og løstrevet fra den samfundsmæssige udvikling.

Mikkel Bolt

## Lighed

Richard Wilkinson og Kate Pickett: *Lighed. Hvorfor alle klarer sig bedre i mere lige samfund.* (Org.: *The Spirit Level – Why Equality is Better for Everyone*). Informations Forlag: København, 2011. 399 s., 349 kr., ISBN: 978-87-7514-323-8.

**L**ighed. *Hvorfor alle klarer sig bedre i mere lige samfund* er en analyse af sammenhængen mellem indkomstulighed og en række faktorer som fysisk og psykisk sundhed, kriminalitet, uddannelse og social mobilitet i en række rige lande og de amerikanske delstater. Bogen har et klart politisk budskab: Løsningen på de økonomiske, sundhedsmæssige og sociale problemer verdens rige lande står over for i dag er ikke øget vækst, men øget indkomstlighed. Forfatterens pointe er, at der er en forbindelse mellem graden af indkomstulighed og hierarki i samfundet på den ene side og den enkeltes trivsel på den anden: Jo mindre ulighed, jo bedre trivsel blandt individerne i samfundet, hvilket kan aflæses i kriminalitets-, sundheds- og socialstatistikkerne.

Bogen falder i tre dele og et efterskrift. I første del argumenteres overbevisende med brug af statistiske analyser, som er bogens gennemgående empiriske greb, for at yderligere velstand ikke vil øge det almene velvære i de rige vestlige samfund. Derimod synes der at være en klar sammenhæng mellem graden af lighed i form af omfordeling og det almene velvære. Mennesket er grundlæggende altid nervøst for andres vurderinger af det selv, da

vores selvopfattelse netop skabes ud fra andres vurderinger. Vi opfatter kun os selv som ligeværdige i en sammenhæng, hvis vi oplever at de øvrige individer vurderer os som sådan. Dette bestyrkes af eksperimenter, der konkluderer, at den største udskillelse af stresshormoner forekommer i situationer, hvor mennesker udsættes for andres vurdering. Vi er således konstant optagede af at vurdere andres placering i det sociale hierarki og af hvordan andre vurderer vores egen placering i hierarkiet. De følelser, der hermed er forbundet er stolthed og skam. Hvis det psykiske og sociale pres forbundet med andres vurderinger af vores sociale position er for stort, fører dette til en defensiv narcissisme, som igen fører til et øget antal tilfælde af angst, depression og asociale adfærdsmønstre som vold, mord og voldtægter.

Det psykiske pres fra nervøsiteten for den sociale evaluering er imidlertid ikke en konstant på tværs af samfund, men afhænger af graden af lighed i samfundet. Jo større indkomstuligheden er, jo større er konkurrencen om den sociale status, og jo mere afgørende er andres vurdering af en selv. Heraf udleder forfatterne to væsentlig pointe: For det første er det ikke kun de lavere strata i samfundet, der føler sig presset og skammer sig over sin fattigdom, men hele samfundet inklusiv mellemlagene og overklassen, der ligger i konkurrence om den sociale status og må kæmpe for at bevare og forbedre sin position på andres bekostning, som lider i et stærkt hierarkiseret samfund. For det andet, skal den materielle ulig-

hed ses som rammen, der betinger graden af de kulturelle og klasse-mæssige forskelle, der kommer til udtryk i vores påklædning, spisevaner, kulturelt forbrug osv., som alle markerer af vores sociale status. Mindsket indkomstulighed vil ifølge denne logik afstedkomme mindre afstande i det sociale hierarki, der vil mindske konkurrencen om social status og angsten for social evaluering og dermed øge det almene velvære og den individuelle trivsel, også for grupperne øverst i hierarkiet.

I anden del gennemgår forfatterne "ulighedens omkostninger" og udforsker de mekanismer, der gør, at tilliden mellem borgerne i de ulige samfund er dårligere, den mentale og fysiske sundhed ringere, fedme et større problem, teenagegraviditets- samt voldsraten højere, og den sociale mobilitet ringere. Der trækkes ikke bare på statistisk materiale, men også et stort antal studier, der i detaljen udforsker mekanismerne. Konklusionen er klar: Oplevelsen af vores placering i det sociale hierarki gør, at vi føler stolthed eller skam. Når vi er stolte, trives vi og behandler os selv og vores omgivelser ønskværdigt. Når vi skammer os bliver vi stressede med negative følger virkninger for vores helbred, selvværd og relation til omgivelserne: Vi mishandler os selv i et forsøg på at skjule vores lave sociale status, der er årsagen til skammen. Eksempler er, når unge mænd i socialt belastede områder betragter det at købe fastfood som statusgivende, da det demonstrerer at de har penge, og derfor indtager spiser meget usundt med konsekvenser for deres helbred

og økonomi. Et andet er teenagepiger, der bliver gravide for at kunne indgå i et forældrenetværk og indtræde i en veldefineret 'Mor'-identitet. Den sociale skam kommer også til udtryk ved, at vi mishandler vores omgivelser for at opnå en følelse af stolthed og overlegenhed. F.eks. er voldsepisoder stort set altid forbundet med forudgående ydmygelse og skam og dermed et udtryk for et forsvar for ens stolthed.

Et gennemgående teoretisk greb er at sætte den sociologiske forklaringsmodel i sammenhæng med biologiske forklaringer, særligt med hjernens tendens til at udløse stresshormoner i bestemte sammenhænge. Underbygningen af de observerede sociale sammenhænge og forklaringer med medicinske studier af kroppens reaktioner i forskellige situationer forbinder på overbevisende vis det biologiske og sociale. Denne evne til at sammenføje samfundsvidenskabelige og humanistiske forklaringer med medicinsk og biologisk forskning er absolut en af bogen største styrker, der dermed bidrager til en tiltrængt kobling af medicin og samfundsvidenskab. Det indeholder imidlertid også en farlig tendens, som jeg vender tilbage til nedenfor.

Tredje del breder diskussionen ud, perspektiverer og uddyber en række argumenter. Forfatterne sammenligner hhv. de mest lige og velfungerende samfund og de mest ulige og dysfunktionelle samfund for at argumentere for, at det er ligheden i sig selv, der er afgørende, uanset institutionaliseringen af ligheden. F.eks. kan der statistisk ikke konstateres nogen forskel i resultatet, hvad end

ligheden opnås ved en omfordelende velfærdsstat som i Skandinavien eller ved stor lighed i lønningerne før skat som i Japan. Det samme kommer til udtryk mht. sundhedsudgifterne, hvor der ikke kan ses nogen sammenhæng mellem, hvor sunde borgerne er, og hvor mange penge der bruges på sundhed per indbygger, hvormod der er en klar sammenhæng mellem sundhed og lighed.

Hovedvægten er imidlertid lagt på at diskutere de politiske muligheder og betingelser for at skabe øget lighed, og her når forfatterne frem til, at målet må være politiske reformer, der gradvist øger ligheden, men som – hvis det skal kunne lade sig gøre – må bakkes op af en social bevægelse for øget lighed. Lighed kommer ifølge forfatterne ikke af sig selv, men kun som følge af enten ekstraordinære begivenheder som krig eller massivt folkeligt pres: I Skandinavien tilskrives opnåelsen af ligheden de socialistiske arbejderbevægelser, og i Japan er det den amerikanske ledede rekonstruktion af samfundet efter 2. Verdenskrig, der er den primære årsag. Derfor er en social bevægelse, der kan presse på for øget lighed, afgørende.

Forfatterne imponerer med deres enorme overblik over den aktuelle forskning indenfor en meget bred vifte af emner og discipliner, som spænder fra medicinsk forskning over adfærdsstudier af aber til samfundsvidenskab i bredeste forstand samt historie og psykologi. Samtidigt synes der ikke at være meget at komme efter med hensyn til den empiriske dokumentation, uanset om det

drejer sig om det primære statistiske materiale eller når andres studier inddrages.

Hvis kritik skal fremføres, skal det være, at der er en tendens til en – om ikke andet så retorisk – flirt med tanken om menneskets natur, der kommer til udtryk i en idé om naturlige anlæg for hhv. dominans- og tilknytningsstrategier, der skulde være opstået evolutionært. Efter et argument for at begge typer strategier findes i mennesket, skriver forfatterne således: “Dominansstrategierne er næsten helt sikkert før-menneskelige i deres oprindelse. De kan ikke have været hensigtsmæssige for livet i de hovedsageligt egalitære samfund hos stenalderens menneskelige jægere og samlere.” (s. 224-5). Uden at ville afvise, at det blot skyldes undertegnede mangel på viden om den menneskelige evolution, så henleder retorikken om ’før-menneskelige dominansstrategier’ og egalitære jægersamfund tankerne på tidligere tiders forestillinger om en naturtilstand og et naturligt menneske, hvorfra den sande ordning af samfundet kan udledes. Denne tankegang har som bekendt haft mindre heldige konsekvenser historisk og kan formentligt stadig i dag tilskrives mange af problemerne i vores eget samfund. Hvad forfatterne præcist mener, er uklart, og jeg er ikke overbevist om, at de rent faktisk abonnerer på et sådan syn. Bemærkninger flere andre steder synes nemlig at tale for en mere anti-essentialistisk antropologi. Det er ikke desto mindre en uheldig tendens, der nemt kan misforsås.

Wilkinson & Pickett formår noget så sjældent som at indfri

de forventninger som bogens titel fordrer: Med en overflod af empirisk og videnskabeligt anerkendt dokumentation påviser og svarer de overbevisende, på bogens undertitel *Hvorfor alle klarer sig bedre i mere lige samfund*. Bogen er letlæselig og tilgængelig for et bredt publikum, og det kræver ikke forudgående kendskab til statistisk metode at læse bogen. *Lighed* henvender sig til både forskere, politisk engagerede borgere, samfundsdebattører og lovgivere.

Jonas Toubøl

### Wolfgang Schröder om Wilhelm Liebknecht

*Wolfgang Schröder: Wilhelm Liebknecht. Soldat der Revolution, Parteiführer, Parlamentarier. Ein Fragment. Red.: Renate Dressler-Schröder og Klaus Kinner, Karl Dietz Verlag, Berlin 2013, 478 s., ISBN 978-3-320-02289-1, € 34.90 (Geschichte des Kommunismus und Linkssozialismus, XVIII)*

I perioden fra 1945/1949 til 1989 blev analysen af arbejderbevægelsen et meget fremtrædende emne i den østtyske historieskrivning med en deraf følgende omfattende produktion. Der blev dels udgivet mange monografier på forskellige forlag, hvoraf de vigtigste nok var Dietz-Verlag og Akademie-Verlag, dels udkom der adskillige tidsskrifter, *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* og *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* var de centrale, men derudover havde hver eneste højere læreanstalt sit eget

tidsskrift, som også publicerede mange og ofte vigtige arbejderhistoriske artikler. I tilknytning til Marx-Engels-Gesamtausgabe fandtes fire tidsskrifter og årbøger af relevans for denne forskningsgren. I forbindelse med bestemte forskningsområder blev der udgivet årbøger, således *Jahrbuch für Geschichte*, som Wolfgang Schröder redigerede fra 3. til 39. årgang.

I Vesttyskland var emnet indtil midten af 1960'erne langt fra centralt, men da den østtyske forskning var ved at blive altdominerende indenfor dette forskningsfelt, var det af politiske årsager nødvendigt at gøre noget for at fremme historieskrivningen om arbejderbevægelsen. Den kom aldrig til at indtage den plads som emnet havde i DDR, men med den pluralistiske opfattelse af historieskrivningen blev der dog også her opnået betydningsfulde resultater.

DDR-historieskrivningen var på dette område i snæver kontakt med den politiske ledelse i landet – universitetslærere, der arbejdede på dette område, var mere eller mindre frivilligt SED-partimedlemmer. For bestemte faser i udviklingen gjaldt, at forskningsresultaterne skulle være i overensstemmelse med retningslinjer udarbejdet af instituttet for marxisme-leninisme (se Werner Röhr: *Abwicklung. Das Ende der Geschichtswissenschaft der DDR*). Der fandtes til en vis grad muligheder for at undgå retningslinjerne f.eks. ved at opnå ansættelse ved Akademie der Wissenschaften.

Et af de mere beklagelige resultater af denne styring var en negligering af Wilhelm Lieb-

knechts rolle i den tyske og internationale arbejderbevægelse. Det er hævet over enhver tvivl, at han var en helt central person i arbejderbevægelsen senest fra 1862 til 1900. Han deltog i revolutionen 1848/49, hvor han havde mødt Engels, men først da han måtte emigrere til London og dér mødte Marx, som blev hans store forbillede, blev han gradvis integreret i den lille kommunistiske gruppe. I 1862 vendte han som den eneste tilbage til Berlin bl.a. fordi han fik tilbudt en stilling ved "Norddeutsche Allgemeine Zeitung", redaktøren kendte ham fra revolutionskampenes dage. Imidlertid gik redaktøren og avisen over til at støtte Bismarck uden af have informeret Liebknecht på forhånd. Denne afbrød derefter forbindelsen med bladet. Til gengæld fik han indflydelse på de tidligste forsøg på at oprette en selvstændig arbejderbevægelse, en position som dog ikke gav ham mulighed for at tjene nok til at kunne forsørge sin familie.

Ved siden af Liebknecht kom August Bebel hurtigt til at spille en væsentlig rolle i den gryende arbejderbevægelse, han fik god kontakt til Marx og især Engels. Den sidstnævntes negative opfattelse af Liebknecht betød, at hans rolle blev underkendt i den dominerende historieskrivning i DDR. Der findes således kun en enkelt – i dag helt forældet – østtysk biografi om ham, mens en vesttysk biografi af F. W. Weitershaus (Wilhelm Liebknecht. Das unruhige Leben eines Sozialdemokraten, 1976) også er ved at være forældet, eftersom Liebknechts brevveksling ikke havde været fuldt tilgængelig på den tid, værket blev

udformet. Kvaliteten af en nyere amerikansk biografi (Raymond H. Dominick III: Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party, 1982) kan diskuteres. Naturligvis er Liebknecht omtalt i større værker, men en omfattende biografi, af den type som findes for adskillige andre betydningsfulde repræsentanter for arbejderbevægelsen, mangler. Ej heller findes der en omfattende videnskabeligt bearbejdet udgave af hans afhandlinger – hvilket er tilfældet for Bebel, for Franz Mehring og Karl Liebknecht – eller et udvalg af WL's meget omfattende journalistiske arbejde. I 1976 publiceredes den største del af WL's erindringer, oprindeligt skrevet til diverse almanakker osv. især i 1890'erne, og samme år udgav Wolfgang Schröder et mindre udvalg af hans centrale artikler og taler.

Schröder, hvis område oprindeligt var fagbevægelsen, nyorienterede sig fra midten af 1970'erne og udarbejdede udover det nævnte samlebånd flere videnskabelige afhandlinger om Liebknecht og dennes indsats på forskellige områder. Disse må betragtes som forarbejder til en kommende biografi, som han beklageligvis ikke nåede at afslutte inden DDR's sammenbrud i 1989. I tiden efter 1989 fik Schröder forskellige andre forskningsopgaver, hvorfor han kun i begrænset omfang kunne videreføre Liebknecht-studierne.

Den første store artikel om emnet Liebknecht – som også er indgået i det foreliggende bind – handlede om sammenslutningen mellem de to socialistiske arbejderpartier i 1875,

Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein og Sozialdemokratische Arbeiterpartei. Han kunne her dokumentere diskussionerne mellem de to partiers ledende personer – for SDAP var det Liebknecht – og sandsynliggøre samlingsprocessens forløb. Schröders udgangspunkt var her forholdene i Tyskland, som Liebknecht kendte bedre end nogen anden. Sammenslutningen ønskedes af medlemmerne, og de to partiers rigsdagsgrupper samarbejdede i et vist omfang. Men en række personlige og ideologiske modsætninger skulle overvindes. Sammenslutningen lykkedes, og et fælles program med et vist lassalleansk indslag accepteredes også af Liebknecht. Men ikke af Marx og Engels, der begge var oprørte over især Liebknechts fremgangsmåde. De så anderledes på situationen, fordi de mente, at Lassalleanerne allerede var udkonkurreret, og hvis dette parti stod overfor et sammenbrud, hvorfor var en sammenslutning så nødvendig? Hertil kom, at et programskrift som Gotha-programmet efter deres opfattelse aldrig burde have set dagens lys. Marx skrev en kritik af dette program, som ganske præcist kastede lys over dets svagheder. Men hverken han eller Engels havde den indsigt i den faktiske udvikling, som var Liebknechts udgangspunkt. Det førte til, at Marx og især Engels distancerede sig yderligere fra Liebknecht. Forholdet havde i forvejen ikke været godt – som allerede nævnt kritiserede Engels Liebknecht, hvilket gentog sig igen og igen i de følgende tyve år. Her blev han bakket op af f.eks. Bebel, Karl Kautsky, Eduard Bernste-

in og den østrigske partiformand Victor Adler, som det bl.a. fremgår af Engels' korrespondance i årene 1888 -1890. Kritikken var ikke altid uberettiget: Liebknecht førte en kompromissøgende politik og bestræbte sig på samarbejde for næsten enhver pris og var eftergivende overfor andres synspunkter, hvilket han anså for nødvendigt, hvis der skulle opnås resultater. Denne forsonlige politik svarede ikke til Engels' mere principielle opfattelser, men tilsyneladende overså han det, Marx havde skrevet i kritikken af Gotha-programmet, at "hvert skridt virkelig bevægelse er vigtigere end snese af programmer" (brev til Bracke 5. maj 1875).

Som Schröder gør rede for på en differentieret måde, er problemet ikke så meget Marx' og Engels' vurderinger, som de fremgår af korrespondancen. I den udtrykte de sig – privat mellem to venner – på en måde, der absolut ikke svarede til deres offentlige tilkendegivelser. Problemet er de konklusioner, der i Sovjetunionen og DDR blev draget på baggrund af denne kritik, og de traditioner denne gav anledning til. I det foreliggende bind er den oprindelige artikel genoptrykt i en udvidet og bearbejdet form (dog uden dokumentationen fra artiklen). Schröders analyse af de politiske implikationer af den overordnede sovjetisk/østtyske beskrivelse af det nye socialistiske enhedsparti og dets program fra 1875 er forsigtig men samtidig entydig.

Schröder døde inden han fik realiseret sit projekt om en omfattende Liebknecht-biografi. Men de mere eller mindre færdige kapitler ansås for at være

så væsentlige, at udgiverne har samlet dem i et bind og som tillæg har optaget en bibliografi over Schröders videnskabelige afhandlinger, således at hans øvrige bidrag til aspekter af Liebknechts udvikling kan inddrages – i bindet var der kun plads til de af Schröder principielt afsluttede kapitler. Som det antydes i titlen, er der tale om fragmenter til en biografi. På de i alt 460 smukt illustrerede sider behandler årene op til 1851, dvs. familiebaggrund, opvækst, deltagelse i de demokratiske bevægelser i 1848/1849, flugten til Schweiz og England og de to første år som emigrant. Herefter kommer der et stort hul frem til 1865 og kontakten til den begyndende arbejderbevægelse i Sachsen.

I Sachsen fandt WL en basis i de små demokratiske arbejderoplysningsforeninger, i hvilke han sammen med Bebel indledte en udvikling frem mod dannelse af et socialistisk parti. Denne proces følges og fortsættes i en analyse af de dengang eksisterende muligheder for med udgangspunkt i valgkampene i Sachsen at organisere og mobilisere bredt og dermed også at opnå en parlamentarisk position i 1881. I det efterfølgende kapitel behandles tidsmæssigt forskudt sammenslutningen af de to eksisterende arbejderpartier i 1875 og Marx' og Engels' kritik af "Gotha-programmet".

Schröder genoptager den kronologiske fremstilling med et kapitel om årene 1881-1884 hvor det fusionerede parti blev udsat for en stærk undertrykkende politik fra regeringsmagtens side: "Socialistlovene" var blevet vedtaget i 1878 og forlænget til 1890. Schröders ana-

lyse standser imidlertid principielt i 1884. De første år under Socialistlovene medførte omfattende diskussioner om partiets taktik under de givne betingelser. Al politisk virksomhed var forbudt, og deraf fulgte også forbud mod socialistisk udgivervirksomhed og faglige organisationer. Den eneste lovlige aktivitet var organiseringen af opstilling til rigsdagsvalg; i første omgang så det ud til, at det var tilstrækkeligt for regeringen til at nå sine mål, idet partiets stemmetal faldt. Men allerede ved de næste valg i 1881 opnåede partiets kandidater betydelige resultater, og alt i alt gik partiet styrket ud af kampen, da Socialistlovene ikke blev forlænget i 1890.

En del af partiets medlemmer var dog indstillet på en mere radikal, anti-parlamentarisk taktik, som efterhånden udviklede sig til en social-revolutionær, dvs. en anarkistisk, retning. Den mest kendte talsmand for denne var det tidligere rigsdagsmedlem Johann Most, som i London (sidenhen New York) udgav ugebladet "Freiheit". Schröder undersøger forholdet mellem Liebknecht og Most fra dennes indtræden i Socialdemokratiet og frem til det endelige brud under partiets illegale kongres i Schweiz i 1880. Denne proces var modsigelsesfyldt, og som Schröder understreger, blev en endelig afklaring først opnået sent bl.a. pga. Liebknechts skiftende standpunkter – i det mindste for så vidt de kom til udtryk i forskellige taler.

Denne ekskurs følges op af en anden ekskurs om forholdet mellem Engels og Liebknecht. Schröder formår at samle trådene i de langvarige (50 år)

samarbejds- og konfliktprægede relationer mellem de to. Mens Liebknecht havde betragtet Marx som sit store forbillede, og denne derfor til en vis grad havde været i stand til at formidle mellem de to samarbejdende kontrahenter, så var der efter Marx' død i 1883 ingen, der kunne dæmpe modsætningerne – snarere tværtimod. Det førte til ufrugtbare sammenstød, hvor især Liebknecht følte sig gået for nær og f.eks. afviste at tage imod en invitation til at besøge Engels. Denne specifikke konflikt kunne imidlertid løses og et samarbejde igen etableres.

I 1886 tog Liebknecht på en flere måneders agitationsrejse til USA, inviteret af det lille Socialist Labor Party, som hovedsagelig bestod af tysksprogede emigranter. Rejsen foregik samtidig med, at Eleanor Marx

og hendes mand Edward Aveling ligeledes var på en agitationsrejse i USA, også denne finansieret af Socialist Labor Party. I midten af 1880'erne oplevede arbejderbevægelsen i USA et stort gennembrud i form af den fagligt/politiske organisation Knights of Labor, som på ganske få år overgik alle andre arbejderorganisationer mht. medlemstal. KoL kollaberede dog efter nogle år, og SLP kunne åbenbart ikke bryde ud af den (selvvalgte) ghetto og opnå en egentlig kontakt med de engelsksprogede arbejdere. Rejsen og dens virkning undersøges af Schröder i et selvstændigt kapitel.

For perioden 1886 til 1900 er der – bortset fra ekskursen om forholdet mellem Engels og Liebknecht – intet bare nogenlunde afsluttet kapitel, som kunne indgå i bogen. Som en

foreløbig afslutning giver Schröder en 12 siders sammenfatning af Liebknechts rolle og betydning for tysk og i mange henseender også international arbejderbevægelse. I betragtning af Schröders store indsigt i denne periodes arbejderbevægelse må man beklage, at han ikke fik fuldført den store biografi, som han var prædestineret til at skrive. Adskillige af de afhandlinger, han fik udgivet efter 1989, er som nævnt tydeligvis forarbejder til enkelte kapitler. Samlet ville de have kunnet tilføre vor viden om perioden et væsentligt forbedret perspektiv. Desværre er de spredt over en lang række tidsskrifter. Man kan blot håbe, at forlaget vil samle dem i et supplerende bind, eller at de vil blive gjort tilgængelige i en digitaliseret form.

*Gerd Callesen*